

USMON AZIM HIKOYALARIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYANING BADIY-FALSAFIY BIRLIGI

Murataliyeva Dilrabo Abdusattor qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, adabiyot nazariyasi yo‘nalishi magistri
dilrabomurataliyeva@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek zamonaviy hikoyachiligining yirik vakili Usmon Azim asarlarida syujet va kompozitsiyaning o‘zaro uyg‘unligi, ularning badiiy-falsafiy birlikda namoyon bo‘lishi tahlil qilingan. Muallif hikoyalarida syujet voqealari tashqi harakatlardan ko‘ra, inson ruhiyati, ichki kechinmalar, xotira, tush, zamon va mavjudlik haqidagi falsafiy mushohadalar orqali shakllanadi. Kompozitsiya esa bu syujetlarning badiiy yaxlitligini ta‘minlovchi va falsafiy mazmunni ochuvchi mexanizm sifatida talqin etiladi. Maqolada “Jodu”, “Birovning umri”, “Alpomish va Qorajon”, “Siz bilmaydigan zamonlarda” kabi hikoyalarda syujet va kompozitsiyaning estetik-falsafiy jihatdan uyg‘unlashuvi tahlil etilib, Usmon Azim ijodining modernizm, magik realizm va milliy tafakkurga asoslangan badiiy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari adib hikoyalarida syujet va kompozitsiya o‘rtasidagi uyg‘unlik inson ruhiyati va hayot falsafasini ochishda asosiy badiiy vosita ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Usmon Azim, syujet, kompozitsiya, falsafiylik, modernizm, magik realizm, milliy tafakkur, ruhiy kechinma, zamon, psixologizm.*

Kirish.

Adabiy asarda syujet va kompozitsiyaning o‘zaro uyg‘unligi, ayniqsa, ularning badiiy-falsafiy birlikda shakllanishi yozuvchining dunyoqarashi, estetik ideali hamda adabiy-falsafiy pozitsiyasini ifoda etuvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biridir. Usmon Azim hikoyachiligi ana shunday uyg‘unlikning yorqin namunasi sifatida ajralib turadi. Uning hikoyalarida voqealar tashqi harakatlar bilan cheklanmay, balki inson ruhiyati, xotira, mavjudlik va borliq haqidagi falsafiy mushohadalar bilan to‘ldirilgan. Bu jihatdan yozuvchi syujetni nafaqat voqelik aks ettiruvchi vosita, balki fikr va ruhiy kechinmalar oqimini ifodalovchi badiiy shakl sifatida qo‘llaydi. Kompozitsiya esa bu jarayonda voqealar va g‘oyalar o‘rtasidagi falsafiy uyg‘unlikni ta‘minlovchi mexanizmga aylanadi.

Tadqiqotning maqsadi — Usmon Azim hikoyalarida syujet va kompozitsiyaning o‘zaro badiiy-falsafiy birligini ochib berish, bu birlikning estetik, falsafiy va milliy g‘oyaviy mazmunini tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Tadqiqotda badiiy tahlil, struktural, komparativ va falsafiy-estetik yondashuv usullaridan foydalanildi. Syujet va kompozitsiya unsurlari o'zaro munosabatda, ularning inson ruhiyati, vaqt va borliqni ifodalashdagi o'rni nuqtayi nazaridan o'rganildi.

Adabiy tahlilning asosiy obyekti sifatida Usmon Azimning "Jodu", "Birovning umri", "Alpomish va Qorajon", "Siz bilmaydigan zamonlarda", "Sevgi" kabi hikoyalari tanlandi. Ushbu asarlar orqali adib ijodiga xos syujet-kompozitsion yechimlar, ramziy va falsafiy qatlamlar aniqlab chiqildi.

Tahlil davomida quyidagi yondashuvlardan foydalanildi: Syujetning psixologik va falsafiy qatlamlarini aniqlash; kompozitsiyaning struktural o'zgarishlari va badiiy funksiyalarini tahlil qilish; hikoyalardagi ramzlar, vaqt-makon tuzilmasi va arxetipik obrazlarni falsafiy talqin qilish; muallifning badiiy uslubi va modernist yo'nalishini umumlashtirish.

Ushbu yondashuvlar yordamida yozuvchi asarlaridagi syujet-kompozitsion birlikning umumiy estetik qonuniyatlari aniqlandi.

Natijalar**Syujet va kompozitsiyaning estetik-falsafiy yondashuvi**

Usmon Azim ijodida syujet aksariyat hollarda an'anaviy "kirish-rivoj-cho'qqi-hal" tuzilmasidan chiqib ketadi. U syujetni psixologik tafakkur bilan to'ldirib, voqea ichiga inson ruhiyati, tafakkuri, hatto tushunarsiz holatlarni singdiradi. Bunda kompozitsion qurilma falsafiy mazmunni ochishda hal qiluvchi vosita vazifasini bajaradi. Masalan, **"Jodu"** hikoyasida qahramonning ongidagi kechinmalar, xayollar va voqealar oralig'idagi o'tishlar syujetni klassik chiziqlikdan olib chiqadi. Kompozitsion jihatdan esa bu hikoya ichki monolog, ramziy elementlar va muqoyasa asosida quriladi.

Falsafiy jihatdan esa "Jodu" hikoyasida inson ruhiyati va borliq o'rtasidagi bog'liqlik, tush va haqiqat orasidagi noaniqlik asosiy konfliktga aylantiriladi. Bu konflikt esa faqat voqealar ketma-ketligi orqali emas, balki kompozitsion vositalar (paradoks, ichki qarama-qarshilik, ramzlar) orqali ochiladi. Shu tariqa, syujet va kompozitsiya badiiy-falsafiy birlikda mujassam bo'ladi.

"Birovning umri" hikoyasi misolida vaqt va tafakkur birligi

"Birovning umri" hikoyasida syujet an'anaviy voqealardan iboratdek ko'rinsa-da, undagi voqea vaqt oralig'ida emas, balki xotira va ichki dunyo oralig'ida kechadi. Kompozitsiya esa mazkur ichki harakatni tashqi tartib bilan emas, balki ichki qatlamlar asosida quradi. Hikoya boshi, rivoji va yechimi qahramon tafakkurining bosqichlariga mos tarzda o'zgaradi. Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda, bu hikoyada inson umrining mohiyati, yashash va anglash oralig'i, hayotning beqadrligi, hayotning davomiy emas, balki

lahzaviyligi tasvirlanadi. Syujet bu yerda bir vaqtning o‘zida ikki qatlamda – tashqi voqelik (ko‘chadagi voqea) va ichki kechinmalar (fikriy oqim) orqali olib boriladi. Kompozitsiyada esa metaforik obrazlar, tavsifli takrorlar, paralelizm va detal psixologizmi orqali hikoya falsafiyashtiriladi.

“Alpomish va Qorajon” hikoyasida milliylik va ekzistensializm

Ushbu hikoyada Usmon Azim xalq og‘zaki ijodidagi timsollarni (Alpomish, Qorajon) zamonaviy falsafiy qarashlar bilan birlashtiradi. Syujet sathida u folklor motivlariga asoslangan, ammo kompozitsion qurilishi, voqealar ketma-ketligi, sahna almashinuvi va muqoyasalar bilan hikoya qahramonlarining hayoti orqali insoniyat taqdiri, mavjudlikning abadiy savollari: “Men kimman?”, “Nega yashayman?”, “Hayotning ma’nosi nimada?” kabi masalalar yoritiladi. Kompozitsiyada esa zamonlar orasidagi tafovut, ramzlar tizimi, kutilmagan bog‘lanishlar yordamida hikoya ichida chuqur falsafiy qatlam hosil qilinadi. Bu yerda syujet — harakat manbai bo‘lsa, kompozitsiya — mazmun manbai vazifasini bajaradi. Ularning o‘zaro uyg‘unligi esa hikoyaning g‘oyaviy-falsafiy kuchini oshiradi.

“Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyasida syujet-kompozitsion eksperiment

Mazkur hikoya shakl jihatidan novatorlik ruhida yozilgan. Undagi syujetning noaniqligi, qahramonlar orasidagi munosabatlardagi falsafiylik (hayot, iroda, tanlov) kompozitsiyada aks ettirilgan uslubiy vositalar (ramziy sahnalar, dialoglar orqali yashirin ma’no) bilan uyg‘unlashadi. Voqealar ketma-ketligi emas, balki ruhiy kechinmalarning rivojlanishi asosiy syujet motiviga aylanadi. Bu esa kompozitsiyani kuchli badiiy-falsafiy quvvat bilan boyitadi. Usmon Azim hikoyalarida syujet va kompozitsiya faqatgina adabiy vosita emas, balki falsafiy mushohada va badiiy anglashning shakli sifatida xizmat qiladi. U hikoyalarida syujet chiziqlari orqali voqeani emas, balki fikr va hissiyotlarning oqimini quradi. Kompozitsiya esa bu oqimni boshqaruvchi mexanizm sifatida ish ko‘radi. Natijada, Usmon Azimning hikoyachiligida syujet va kompozitsiyaning o‘zaro uyg‘unligi orqali chuqur badiiy-falsafiy birlik vujudga keladi. Bu birlik o‘quvchini nafaqat voqealar zanjiri ichida yurishga, balki o‘z tafakkurini harakatga keltirishga, o‘z hayotiy pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Aynan shu jihat Usmon Azim ijodining adabiy qimmatini va zamonaviy o‘zbek hikoyachiligidagi alohida o‘rnini belgilaydi.

Muhokamalar

Usmon Azimning ijodiy uslubida syujet va kompozitsiyaning umumiy xususiyatlar:

1. Modernizm va postmodernizm sintezi

Usmon Azim hikoyalari an’anaviy syujet va tasvir usullaridan voz kechgan holda: Murakkab ichki psixologik qatlamlar orqali ifodalanadi; zamon, makon va tafakkur chegaralari buziladi; o‘quvchi voqelikni badiiy emas, tafakkuriy darajada anglaydi.

2. Mistika va realizm uyg‘unligi (magik realizm)

Hikoyalarda bir qarashda oddiy, hayotiy tasvirlar mavjud. Ammo bu tasvirlar ichida mistik unsurlar, ruhaniy voqealar, tush, xotira, ruh bilan uchrashuvlar chuqur joy oladi. “Jodu”, “Sevgi”, “Siz bilmaydigan zamonlarda” buning yorqin misollaridir.

3. Til va uslubda poetik-falsafiy yondashuv

Hikoyalar tili lirik-falsafiy ohangda yozilgan, ba’zi hollarda she’riy ifoda darajasiga ko’tariladi. Qahramonlarning nutqi — oddiy hikoya emas, balki ichki nutq, iqrornoma va falsafiy fikrlar zanjiridir. Masalan, “Sevgi” hikoyasida Salimaning ruhi bilan uchrashuv she’riy dramatizm darajasida yozilgan.

4. Ramziy va arxetipik obrazlar

Har bir hikoyada bir necha qatlamli obrazlar tizimi mavjud: Salima — sevgi va sof o’zlik; Usta — yaratuvchan inson; **Alpomish** — o’zbeklikning yo’qolgan ideali; Elomon baxshi — xalq xotirasi. Bu obrazlar orqali muallif falsafiy, ijtimoiy va estetik g’oyalarni ifodalaydi.

Syujet qurilishi: umumiy xususiyatlar

Usmon Azim hikoyalarining syujet qurilishi quyidagicha turlarga bo’linadi:

- 1) murakkab, ko’p qatlamli - bir vaqtning o’zida hozirgi va o’tmish voqealari, tushlar, xotiralar yuritiladi;
- 2) dramatik emas, tafakkuriy - voqealar ketma-ketligi emas, balki ruhiy kechinmalar ketma-ketligi asosida quriladi;
- 3) ichki dramatizm - tashqi hodisalar kam, asosiy to’qnashuv qahramonning o’z ichida sodir bo’ladi;
- 4) tanqidiy yakunlar - hikoyalarda an’anaviy “baxtli oxir” yo’q, yakunlar achchiq, falsafiy yoki fojiaiy;

Misollar : “Saltanat” — haqiqat bilan illuziya to’qnashuvi. “Birovning umri” — boshqalarning taqdiriga mahkum bo’lgan inson fojiasi. “Sohibqiron va usta” — yaratuvchanlik va zo’rlilik ziddiyati.

Kompozitsion tuzilishi: umumiy xususiyatlar

1) an’anaviy tuzilmani rad etish – Usmon Azim hikoyalarida klassik kompozitsiya (kirish — rivoj — cho’qqi — yechim — xulosa) deyarli yo’q. Aksincha: Spiralsimon (masalan, “Sevgi”, “Saltanat”), kollajli (masalan, “Siz bilmaydigan zamonlarda”), dialogik (masalan, “Sohibqiron va usta”) monologik-psixologik (masalan, “Birovning umri”) strukturalar kuzatiladi.

2) zamonaviylik va dostoniylik uyg’unligi – “Alpomish va Qorajon”, “Siz bilmaydigan zamonlarda”, “Sohibqiron va usta” hikoyalarida epik tafakkur, dostoniy uyg’unlik elementlari bor. Hikoyalarda an’anaviy “baxtli oxir” yo’q, yakunlar achchiq, falsafiy yoki

fojiaiy, poetik satrlar, xalq og‘zaki ijodi elementlari mavjud. Bu milliy estetik tafakkur bilan zamonaviy psixologizmni uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

3) zamon va makon chegarasizligi - har bir hikoyada vaqt ko‘p qatlamli:

Hozirgi voqelik ↔ xotira ↔ tarix ↔ ruhiy holat

Masalan, “Sevgi”da Abdurahmon zamonaviy hayotda yashasa-da, hikoya butunlay o‘tmishning ichki qaytariqlari asosida yuradi.

Usmon Azim ijodida qaytariladigan g‘oyaviy murakkabliklar:

G‘oya	Qamrab olgan hikoyalar
O‘zlikni qidirish	“Sevgi”, “G‘oz”, “Jodu”, “Birovning umri”
Sof sevgi va sadoqat	“Sevgi”, “Saltanat”, “Alpomish va Qorajon”
Tarixiy xotira va milliy ong	“Sohibqiron va usta”, “Siz bilmaydigan zamonlarda”, “Alpomish va Qorajon”
Yaratuvchanlik va adolat	“Sohibqiron va usta”, “Saltanat”
Moddiylik va ruhiy halokat	“Siz bilmaydigan zamonlarda”, “Jodu”, “Birovning umri”
Ayol va erkak obrazi orqali milliy qadriyat	“Sevgi” (Salima), “Alpomish va Qorajon” (Qorajon)

Xulosa

Usmon Azim — o‘zbek zamonaviy hikoyachiligida ruhiy kechinmalar, tarixiy xotira, milliy falsafa va zamonaviy ogohlikni murakkab badiiy tuzilmalar orqali ifoda etgan modernist adibdir. Asarlaridagi asosiy belgilar: Uslubda – lirizm, psixologizm, mistik realizm, falsafiy tafakkur; syujetda – ichki iztirob, tarixiy eslatmalar, zamonlararo to‘qnashuv; kompozitsiyada – eksperimentallik, montaj, dostoniy va dramatik strukturalar sintezi; obrazlarda – arxetiplar, ramzlar, milliy ong ifodasi; g‘oyada – o‘zlikni anglash, sevgining sof mohiyati, adolat va san‘at yuksakligi.

Usmon Azim hikoyalarida syujet va kompozitsiyaning badiiy-falsafiy birligi yozuvchining estetik va dunyoqarash pozitsiyasini ifodalaydi. Syujet inson ruhiyati, vaqt va borliq o‘rtasidagi ziddiyatni ochib bersa, kompozitsiya bu ziddiyatni badiiy shaklga soladi. Natijada, yozuvchi hikoyalarida voqeani emas, balki fikr va tuyg‘u oqimini ifodalaydi. Ushbu birlik o‘quvchini nafaqat voqealar zanjiriga, balki o‘z tafakkurini harakatga keltirishga undaydi. Shuning uchun ham Usmon Azim ijodi o‘zbek zamonaviy hikoyachiligida falsafiy mushohada, milliy o‘zlik va ruhiy anglash uyg‘unlashgan yuksak badiiy hodisa sifatida alohida o‘rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Азимов У. Жоду. – Т.: Шарқ, 2003. – 336 б.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 560 б
3. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm. – Т.: Akademnashr, 2020.
4. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Фан, 2007. – 228 б.